

Prawo w uniwersałach hetmanów kozackich – uniwersały Bohdana Chmielnickiego w latach 1648–1654

I

Historia XVII-wiecznej Rzeczypospolitej i, jednocześnie, historia XVII-wiecznej Ukrainy naznaczona jest piętnem konfliktu, który zmienił istniejący układ sił politycznych w Europie Środkowej, jednocześnie przepełniając terytorium Ukrainy, a Rzeczpospolitą stawiając na krawędzi upadku. Powstanie Chmielnickiego jest często nazywane rewolucją kozacką z uwagi na fakt, że w swoją orbitę wciągnęło większość grup społecznych i stanów, znacznie zmieniło mapę polityczną regionu, a na koniec z tego powodu, iż w tak stworzonym państwie kozackim odwróceniu uległa zwykła hierarchia społeczna. Miejsce rodów szlacheckich u szczytów władzy i w hierarchii społecznej zajęła nowa elita wywodząca się ze starszyny kozackiej, która swe wyniesienie zawdzięczała „prawu szabli”¹.

Zakreślając ramy czasowe niniejszych rozważań, za punkt początkowy przyjąć wypada początek powstania, czyli koniec kwietnia roku 1648, kiedy zgromadzone przez Bohdana Chmielnickiego oddziały wraz z tatarskimi posiłkami wyruszyły z Siczy przeciwko wojskom koronnym². Jednocześnie wydarzenia te zbiegają się z początkiem bezkrólewia w Rzeczypospolitej, co, pogłębiając chaos, jednocześnie stwarza jakby nową sytuację, patrząc z punktu widzenia ustrojowego. W początkowym zatem okresie cała sprawa ponownie sprowadzała się do rozwiązania kwestii kozackiej w Rzeczypospolitej³. Chmielnicki i jego kozacy, wojując przeciwko Rzeczypospolitej oraz odrzucając panujące w niej stosunki, deklarowali zarazem wierność jej władcy jako naturalnemu, przyrodzonemu panu. Dopiero uroczysty wjazd Bohdana Chmielnickiego do Kijowa w styczniu 1649 roku z biciem dzwonów i drogą władców ruskich przez Złote Wrota – być może nie tyle z inicjatywy Chmielnickiego, co prawosławnych hierarchów – jest przez niektórych historyków wskazywany jako początek prawdziwej rewolucji⁴. Ugoda zborowska w roku 1649, a następnie niepowodzeniem zakończona pacyfikacja sytuacji

¹ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do końca XVIII w.*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2000, s. 215 i n.

² 29 kwietnia 1648 toczy się bitwa pod Żółtymi Wodami, 25 maja – pod Korsuniem, 23 września pod Piławcami.

³ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy...*, s. 223.

⁴ *Ibidem*, s. 224.

na Ukrainie na uzgodnionych tam warunkach, zwieńczona sukcesem polskim kampania berestecka w roku 1651⁵, a potem straszliwa rzeź wojsk koronnych pod Batohem⁶ przekształciły wojnę domową w wojnę polsko-ukraińską. Za datę końcową przyjął wypadło zawarcie ugody perejasławskiej 18 stycznia 1654 roku, poprzedzone uchwałą rosyjskiego Soboru Ziemskiego o przyjęciu Kozaków i Ukrainy pod protektorat cara⁷, które to wydarzenie oznaczać miało, jak pokazały późniejsze losy, zerwanie więzów z Rzeczpospolitą.

Warto także zwrócić uwagę na inny kontekst tamtych wydarzeń. Kozackie powstanie bardzo szybko przekształciło się w straszliwą i okrutną wojnę chłopską. „Wszystko, co żyje, stało się kozactwem”⁸, a żywioł ten prędko wymknął się spod kontroli Chmielnickiego. Pilną potrzebą, która warunkowała stabilizację sytuacji na Ukrainie, było zatem uspokojenie niepokoju społecznych, uniemożliwiających stabilizację kozackiego państwa i jego „normalne” funkcjonowanie, które odczytywać należy jako konsumowanie sukcesu rewolucji⁹.

II

Zanim podda się analizie postanowienia uniwersałów hetmańskich, zwłaszcza tych o charakterze prawotwórczym i ustrojowym, należy mieć na uwadze, że nie powstawały one w próżni. W tym okresie Kozacy musieli stworzyć lub zaadaptować instytucje, które przejmą funkcje po usuniętej z opanowanego przez nich terytorium administracji koronnej i jej urzędach¹⁰. Przed wybuchem powstania kozackie pułki rejestrowych były jednostkami bojowymi, stanowiąc jednocześnie okręgi terytorialne. Jurysdykcja tak ukształtowanych instytucji obejmowała, rzecz jasna, samych Kozaków, ale po wybuchu powstania ta organizacja objęła swoim zwierzchnictwem całą ludność na opanowanych przez wojsko zaporoskie terytoriach. Ponieważ ocalały jedynie władze cywilne najniższego szczebla w miastach, wsiach i ewentualnie dobrach cerkiewnych, sytuacja wymuszała na organach wojska zaporoskiego podjęcie nieznanych wcześniej obowiązków prowadzenia normalnej „machiny państwowej” w zakresie skarbowości, wymiaru sprawiedliwości itd. Dokonano tego poprzez dostosowanie już istniejących i będących niejako „pod ręką” instytucji do nowej sytuacji. Kluczową pozycję w strukturze władz zajął hetman, natomiast starszyzna generalna wojska zaporoskiego

⁵ Bitwa pod Beresteczkiem 28 czerwca 1651 do 10 lipca 1651.

⁶ 2 czerwca 1652 r.

⁷ 11 października 1653 r.

⁸ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy...*, s. 230.

⁹ Problematyka ta jest stale obecna w historiografii – zarówno polskiej, jak i ukraińskiej. Do najnowszych opracowań ogólnych należą: W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998 oraz dotyczące wcześniejszego okresu *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do roku 1648*, Kraków 1984, a także Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1988 oraz J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Warszawa–Wrocław–Kraków 1988; nie licząc licznych opracowań o charakterze ogólnym. Wśród najnowszych opracowań ukraińskich wskazać można T. Jakowlewej, *Get'mansczina w drugiej połowinie 50-tych lat XVII stulecia*, Kijów 1998, O. Gurżija, *Ukrain'ska kozacka derżawa w drugiej połowinie XVII–XVIII st. Korodny, nasielenia, prawo* (szczególnie rozdz. 7, s. 143–156), Kijów 1996 oraz W.A. Smolija, W.S. Stepankowa, *Bohdan Chmiel'nickij socjalno-politicznij portret*, Kijów 1995.

¹⁰ J. Dąbrowski, *Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648–1657*, „Studia Historyczne”, 1993, R. XXXVI, z. 2, s. 165–183.

przekształciła się w urzędy szczebla centralnego mające teraz nowe obowiązki (pisarz, oboźny, sędziowie, essaulowie). System tych urzędów uzupełniano czasem nowymi, np. podskarbiego, jeżeli wymagała tego sytuacja. Na podobnej zasadzie w urzędy administracji prowincjonalnej przekształciła się terytorialna organizacja pułkowa, a funkcje pełnione dotąd przez urzędy koronne przejęła starszyzna pułkowa (pisarz pułkowy, chorąży, essaulowie pułkowi). Wraz z nową strukturą administracji należało stworzyć stosowny podział terytorialny. W dużym stopniu podział ten wraz z kompetencjami funkcjonujących tam urzędów pokrywał się z dawnym podziałem terytorialnym za Rzeczypospolitą i kompetencjami jej administracji – np. granice pułków i sotni pokrywają się z granicami powiatów i starostw, a pułkownik powinien był, według ówczesnych wyobrażeń, pełnić funkcję odpowiadającą wojewodzie, natomiast setnik – starosty¹¹. Terytorium kozackiego państwa podzielono na terytoria pułkowe, ale w tym podziale szczególnie samodzielny charakter zachowało Zaporozże, co niewątpliwie było odbiciem roli, jaką odgrywała Sicz w społeczności kozackiej – wcześniej Sicz nieraz rywalizowała z władzami rejestru o dominację nad Kozaczyzną, a i po powstaniu państwa kozackiego te ambicje atamanów siczowych nie wygasły. Było to tym łatwiejsze, iż Sicz zachowała odmienny od reszty ustrój, o bardziej demokratycznym charakterze. Do ważnych instytucji wojska zaporoskiego należały rady pełniące funkcję przedstawicielstwa wszystkich Kozaków. Było ich kilka rodzajów: od rady generalnej – czernieckiej, obejmującej teoretycznie wszystkich Kozaków, która w nowych warunkach zaczęła tracić na znaczeniu, po rady starszozny, które przekształcały się w organy *quasi*-przedstawicielskie, kiedy obradowały w składzie poszerzonym o reprezentantów miast, duchowieństwa lub poszczególnych pułków wojska zaporoskiego¹². Jak zatem widać, wpływ tradycji ustrojowych dawnej Rzeczypospolitej jest wyraźny.

W roku 1998 ukazało się w Kijowie wydawnictwo zatytułowane *Uniwersały Bohdana Chmielnickiego*¹³, zawierające większość uniwersałów Chmielnickiego pochodzących z interesującego okresu. Ono właśnie stało się źródłem do analizowania norm zawartych w tych uniwersałach.

Źródła władczych uprawnień hetmana kozackiego należy się doszukiwać w naturalnym zjawisku, jakim jest sama rewolucja-bunt, burząca ustalony porządek, ale jednocześnie szukająca nowego, niejako naturalnego lidera o dużym autorytecie, który przejmuje uprawnienia dotychczasowej władzy, jaka by ona nie była. Z drugiej strony należy zauważyć, iż urząd hetmana funkcjonujący w dawnej Rzeczypospolitej tradycyjnie posiadał bardzo szerokie kompetencje, które wykaczały daleko poza sprawy czysto wojskowe. Hetmani mieli zwłaszcza prawo stanowienia przepisów sądowo-wojskowych, a w czasie wojny prawo karania na gardle¹⁴. Podobne uprawnienia wobec podległych im Kozaków oraz na terenie przez siebie kontrolowanym przypisywali sobie także hetmani kozaccy, zatem podjęcie w toku powstania działalności prawotwórczej, ustrojodawczej było niejako wejściem w – przypisaną sobie z racji urzędu

¹¹ Ibidem, s. 179.

¹² Ibidem, s. 177.

¹³ *Uniwersały Bogdana Chmielnickiego*, uporządkani I. Krip'iakewicz, I. Buticz, Kijiw 1998,

¹⁴ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia Państwa i Prawa Polski*, t. II od XV w. do 1795 r., Warszawa 1966, s. 131; J. Dąbrowski, *Ewolucja systemu...*, s. 180.

– rolę. Ramy czasowe, w jakich mieszczą się niniejsze rozważania, wyznaczają lata: 1648 – data początku powstania Chmielnickiego oraz 1653 – kiedy to Hetman zrywa związek z Rzeczpospolitą i poddaje się pod moskiewską protekcję, a tym samym jego państwo oraz stosowane w nim instytucje i tradycje zaczynają żyć już własnym, „niezależnym życiem”.

III

Wśród uniwersałów wydanych w latach 1648–1653 największą grupę stanowią akty prawne regulujące sprawy majątkowe cerkwi (prawie połowę ze wszystkich dotyczących tego okresu – aż 24).

Dużą grupę tworzą postanowienia, które można nazwać „pacyfikacyjnymi”, tj. wprowadzające zakazy naruszania dóbr duchownych oraz przypominające różnym władzom kozackim (pułkownikom właściwych terytorialnie pułków oraz setnikom, czyli rzecz można najniższej gałęzi władzy w państwie kozackim) o obowiązku egzekwowania zakazu tych naruszeń i traktujące napaści na kościelne instytucje jako świętokradztwo (uniwersały: z 17 czerwca 1648 dla Prituckiego Gustińskiego Troickiego Monastera¹⁵, z 2 lipca 1648 dla tego samego Monasteru, z 12 listopada 1649 dla Kijiwskiego Michajliwskiego Złotowerchego Monastera¹⁶, z 5 grudnia 1651 dla Peczerskiego Monastera¹⁷, z 15 marca 1651 dla Maksakiwskiego Spaso-Preobrazenskogo Monastera¹⁸ i z 9 marca 1651 dla Lubienskogo Mgarskiego Monastera¹⁹). Prócz formuł grożących surową karą wojskową za łamanie tych zakazów, niejednokrotnie pojawia się groźba, iż jeżeli odpowiedni setnicy nie będą egzekwować swej powinności, to sami zostaną ukarani na gardle.

Największą grupę postanowień dotyczących majątności kościelnych zawierają uniwersały potwierdzające obowiązek „posłuszeństwa” mieszkańców wymienionych w nich wsi wobec kościelnych instytucji. Przypominają one także o obowiązkach świadczeń i innych powinnościach feudalnych (uniwersały: z 2 lipca dla Prituckiego Gustińskiego Troickiego Monastera²⁰, z 22 grudnia dla Kijiwskiego Florińskiego Monastera²¹, z 28 grudnia dla Peczerskiej Diwocznoj Monastyrewi²², z 26 kwietnia dla Kijiwskiego Pustynnego Mikilskiego Monastera²³, z 16 marca 1651 dla Maksakiwskiej Spaso-Preobrazenskiej Monastyrewi²⁴, dwa z 30 listopada 1651 dla Kijiwskiego Pustynnego Mikilskiego Monastera²⁵). Te potwierdzenia praw już posiadanych, a wywodzonych z dawnych nadań fundacyjnych, są uzupełniane nowymi nadaniami ze strony hetmana, który dysponuje w tym wypadku władzą rozdawniczą i uważa, iż ma prawo takimi

¹⁵ *Uniwersały...*, s. 73.

¹⁶ *Ibidem*, s. 94.

¹⁷ *Ibidem*, s. 124.

¹⁸ *Ibidem*, s. 118.

¹⁹ *Ibidem*, s. 117.

²⁰ *Ibidem*, s. 78.

²¹ *Ibidem*, s. 85.

²² *Ibidem*, s. 85.

²³ *Ibidem*, s. 103.

²⁴ *Ibidem*, s. 118.

²⁵ *Ibidem*, s. 123.

majątkościami skutecznie rozporządzać – jest to bardzo daleko sięgające uprawnienie – majątki nadawane są, jak widać, traktowane jako własność wojska zaporoskiego lub nieposiadające właścicieli w chwili nadania. Nadania dokonuje się wraz przekazaniem praw zwierzchności w stosunku do ludności w majątku osiadłej, której przy tej okazji przypomina się o obowiązkach poddańczych (uniwersały: z 11 stycznia 1651 przekazujący włość niegdyś należąca do dominikanów kijowskich na rzecz Kijowskiego Bogojawlenskogo Bratsk’a Monasterya²⁶, z 20 grudnia 1653 dla Kijowskiego Mezigirskiego Monasterya²⁷). Posiadłości kościelne często otrzymują i inne przywileje, mające gwarantować określone dochody. Są to np. prawa do połowu ryb w Dnieprze – potwierdzenie prawa dawniej posiadanego (uniwersały z 11 marca 1649 i 30 marca 1652 dla Kijowskiego Pustynnego Mikiłskiego Monasterya²⁸), potwierdzenie przywileju dla Kijowskiego Pustynnego Mikiłskiego Monasterya wyłączności przewożenia swoim promem kupców z towarem przez rzekę Roś i zakaz takiej działalności dla kogokolwiek innego (uniwersał z 9 sierpnia 1650²⁹), a także potwierdzenia i nadania praw do młynów i dochodów z nich pobieranych (uniwersały: z 8 października 1649 dla Priłuckiego Gustińskiego Troickiego Monasterya³⁰, z 24 marca 1651 dla Kijowskiego Mezigirskiego Monasterya³¹, z 19 lipca 1652 dla Priłuckiego Gustińskiego Troickiego Monasterya³²).

Wśród uniwersałów hetmańskich dotyczących spraw cerkiewnych i duchowieństwa dwa są szczególnie interesujące, jako że stanowią pewne precedensowe rozwiązanie kwestii mogących być źródłem poważnego konfliktu między cerkwią a władzami kozackimi.

Pierwszy z nich – uniwersał z 23 lutego 1649 roku³³ – groził karaniem na gardle także Kozakom i kozackim dostojnikom za krzywdy wyrządzone duchownym (a był to wszak dopiero początek kształtowania się kozackiego „państwa”), ale przede wszystkim potwierdzał także na terytoriach kozackich sądowy immunitet Cerkwi i jej duchowieństwa, które, tak jak dawniej, ma odpowiadać przed swoimi sądami duchownymi. Zatem pułkownicy i setnicy odsunięci zostali od jurysdykcji nad duchownymi.

Drugi – uniwersał z 30 maja 1652 roku – potwierdzał prawo dla Kijowskiego Pustynnego Mikiłskiego Monasterya do pobierania w swoich dobrach dziesięciny oraz danin od wyrobu alkoholu i bartnictwa także od Kozaków tam osiadłych. Jaki to miało wydzźwięk i znaczenie, łatwiej się zorientować, jeżeli się zestawi powyższe obowiązki z protestami, jakie wnosili Kozacy przed wybuchem powstania przeciwko naruszaniu wolności kozackich przez okładanie ich takimi samymi daninami, jakimi okłada się poddanych chłopów. Postanowienia powyższych uniwersałów dobitnie świadczą o tym, jak ważną rolę na kozackiej Ukrainie odgrywała Cerkiew i jej instytucje i jak ogromną wagę hetman przykładał do zabezpieczenia jej statusu i praw³⁴.

²⁶ Ibidem, s. 116.

²⁷ Ibidem, s. 137.

²⁸ Ibidem, s. 90 i s. 126.

²⁹ Ibidem, s. 110.

³⁰ Ibidem, s. 92.

³¹ Ibidem, s. 119.

³² Ibidem, s. 130.

³³ Ibidem, s. 88.

³⁴ Obszerne omówienie relacji między Cerkwią prawosławną, Kozakami a Rzeczpospolitą zawiera opracowanie A. Mironowicza, *Prawosławie i Unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, ss. 74–123.

Kolejną dużą grupą postanowień zawartych w uniwersałach hetmańskich były zarządzenia o charakterze, rzec by można, porządkowym. Celem ich było zapewnienie bezpieczeństwa życia i majątności w czasie zamieszania spowodowanego permanentnym stanem wojny. Skierowane były one do określonych grup ludności lub obszarów, albo też do wymienionych z imienia i nazwiska adresatów oraz ich majątków. Zapewne w wielu wypadkach wydawanie takich „uspokajających” rozkazów było podyktowane względami doraźnej polityki i, jak łatwo się domyślić, ich przestrzeganie stanowiło kwestię dość problematyczną – stąd zapewne liczne powtórzenia. Od samego początku liczne są uniwersały dotyczące nienaruszania życia i mienia szlachty, często obu wyznań, wzywające poddanych do posłuszeństwa względem panów i zakazujące popierania buntowników przeciw panom (uniwersały: z 11 grudnia 1648³⁵, z 31 lipca 1650, z 2 sierpnia 1650, z 20 września 1650). Oprócz próby zaprowadzenia pewnego porządku i bezpieczeństwa na Ukrainie były one podyktowane podejmowanymi przez Chmielnickiego próbami porozumienia z Rzeczpospolitą. Nadto należy mieć na uwadze, że owe akty o charakterze generalnym (wraz z uniwersałami gwarantującymi nietykność życia i mienia konkretnym osobom – uniwersały: z 20 lipca 1648 dla dóbr księcia Zasławskiego, z 29 grudnia 1648 dla Sebastiana Śnietyńskiego³⁶, z 18 czerwca 1652 dla szlachty w pułku niżyńskim³⁷) miały na celu przecignięcie przynajmniej części ukraińskiej szlachty na stronę Kozaków – jeszcze zanim konflikt pomiędzy Kozakami a Rzeczpospolitą nabrał nieodwracalnego charakteru. Identyczny charakter należy przypisać wydanym 17 lipca 1648³⁸ i 27 lutego 1649 roku³⁹ uniwersałom zakazującym naruszania dóbr i dokonywania gwałtów w posiadłościach należących do panów litewskich. Chodziło Chmielnickiemu zapewne o to, by konflikt pozostał konfliktem o prawa i status Kozaków i toczył się w ramach Korony, bez przekształcenia się w otwartą wojnę z całą Rzeczpospolitą (zwłaszcza że na dworze królewskim „partia wojenna” chcąc utopić bunt we krwi rywalizowała z kierowaną przez Ossolińskiego opcją pokojowego i ugodowego rozwiązania konfliktu).

Identyczny cel polityczny przyświecał uniwersałowi⁴⁰ wydanemu 14 lipca 1653, który zabraniał czynienia szkód ludności moskiewskiej – zwiastował on zbliżenie Chmielnickiego z carem.

Osobną grupę stanowią uniwersały wydawane w celu utrzymania rozejmów i krótkich okresów pokoju, aby gwałty nie spowodowały znów otwartej wojny (uniwersały: z 11 grudnia 1648⁴¹ i z 27 marca 1650⁴²). Naruszający te zakazy mieli być ścigani i karani na gardle jako buntownicy według surowości wojskowej⁴³.

³⁵ Ibidem, s. 83.

³⁶ Ibidem, s. 86.

³⁷ Ibidem, s. 128.

³⁸ Ibidem, s. 79.

³⁹ Ibidem, s. 89.

⁴⁰ Ibidem, s. 137.

⁴¹ Ibidem, s. 83.

⁴² Ibidem, s. 105.

⁴³ Bardzo obszerny i szczegółowy przebieg tej fazy konfliktu zob. W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, ss. 60–348 oraz szereg prac L. Kubali, m.in.: *Wyprawa zwaniecka*, Szkice historyczne, Kraków 1896, *Bitwa pod Beresteczkiem*, Warszawa 1909, *Wojna moskiewska 1654–55*, Szkice historyczne, Kraków 1903.

Liczne były uniwersały zawierające zarządzenia ustrojowe i administracyjne w stosunku do miast znajdujących się pod władzą hetmana.

Uprzywilejowane stanowisko zajmował tutaj oczywiście Kijów, który w uniwersale z 3 lipca 1653 wprost jest nazywany miastem stołecznym⁴⁴ (mimo iż Chmielnicki przeważnie rezydował w Chehryniu). Uniwersały z 8 czerwca 1652⁴⁵ i 3 lipca 1653⁴⁶ gwarantowały wolność od obecności wojska kozackiego i samych Kozaków w mieście oraz od związanych z tym zwyczajowych opłat i kosztów.

Uniwersał z 1 sierpnia 1650 dla Niżyna⁴⁷ zabraniał czynienia mieszczanom trudności oraz pobierania innych niż zwyczajowe danin, a także zakazywał znieważania urzędów miejskich (co ukazuje, że różnie z tym bywało).

Uniwersałem z 8 listopada 1649 hetman zatwierdza Iwana Skindera na urzędzie dożywotniego wójta Czernihowa oraz czyni dla niego nadania⁴⁸.

Hetman wydawał też uniwersały nadające indywidualne uprawnienia, np. gwarantujące bezpieczeństwo życia i mienia oraz swobodę poruszania się dla kupca Ignata Iwanowicza (uniwersał z 26 sierpnia 1649)⁴⁹.

Do tej grupy ustrojowych aktów potwierdzających i nadających przywileje należy także niewątpliwie interesujący uniwersał z 27 września 1652, który potwierdza istnienie na Zadnieprzu cechu muzyków oraz piastowane przez Gric'ka Iliaszenkę urzędu cechmistrza⁵⁰.

IV

Opisane wyżej uniwersały zawierają najbardziej charakterystyczne postanowienia i zarządzenia hetmana. Łączy je generalny i prawotwórczy charakter i fakt, że stanowiły lub potwierdzały pewne regulacje, które odtąd miały obowiązywać na obszarze kontrolowanym przez hetmana. Zasadniczy zrąb prawa obowiązującego na Ukrainie kozackiej miał oczywiście charakter norm zwyczajowych wywodzących się z czasów Rzeczypospolitej – także większość przywilejów i uprawnień przysługujących osobom indywidualnym lub instytucjom źródło swe wywodziła sprzed powstania i przejęcia władzy przez Kozaków. Nowa władza, nawet jeżeli w istocie na nowo je nadawała, formalnie deklarowała i potwierdzała istniejące z dawien dawna przywileje.

Poza tymi ogólnymi postanowieniami uniwersały zawierały także konkretne indywidualne i jednorazowe rozporządzenia, np. gwarantujące bezpieczny przejazd posłom lub innym wysłannikom podróżującym przez terytoria kontrolowane przez wojsko zaporoskie. W drodze uniwersałów wydawano także rozkazy koncentracji wojsk lub załatwiano indywidualne, niecierpiące zwłoki sprawy.

Osobną grupę stanowią uniwersały zawierające obwieszczenia instrukcji poselskich dawanych posłom kozackim wysyłanym na sejmy lub do króla. Za ich pomocą infor-

⁴⁴ Ibidem, s. 133.

⁴⁵ Ibidem, s. 128.

⁴⁶ Ibidem, s. 133.

⁴⁷ Ibidem, s. 107.

⁴⁸ Ibidem, s. 93.

⁴⁹ Ibidem, s. 92.

⁵⁰ Ibidem, s. 131.

mowano również o wynikach negocjacji pokojowych. Widać zatem wyraźnie, iż forma uniwersału była stosowana zgodnie z tradycją ukształtowaną w Rzeczpospolitej. Sama zaś tytulatura oraz używane w uniwersałach zwroty odzwierciedlają wszystkie meandry skomplikowanej gry politycznej Chmielnickiego (w jednym uniwersale powołuje się na „wojsko JEGO KRÓLEWSKIEJ MOŚCI zaporoskie” a w innym uniwersale, już tylko na samo „wojsko zaporoskie”)⁵¹.

Stosowana przez hetmana kozackiego, instytucja oraz nazwa uniwersału, a także sytuacje, w których się nią posługiwał, oraz treści w uniwersałach zawarte należą niewątpliwie do tradycji prawno-ustrojowej Rzeczpospolitej wielu narodów – na pewno było tak co najmniej do roku 1654, kiedy nastąpiło otwarte i, jak się miało okazać, trwale zerwanie z Rzeczpospolitą. Zatem, nawet pobieżne przyjrzenie się tym faktom stanowi ciekawy przyczynek do historii prawa polskiego.

The law as contained in the Cossack Universals: Bohdan Khmielnicki's Universals of 1648–1654

Summary

There was a considerable conflict between the 17th century Commonwealth of Poland-Lithuania and the 17th century Ukraine. The conflict produced a challenge toward the existing political balance in that part of Europe. In the Cossack State that thus came to being the social hierarchy became fundamentally transformed. Hence the Khmielnicki insurrection used to be called the Cossack revolution. It was at that time that the Cossacks had either to create their own institutions and agencies or to adapt to their needs those applied by the Polish-Lithuanian Commonwealth which previously ruled their territories. It was doubtless the tradition of the multiethnic Polish-Lithuanian Commonwealth that was formative of the institution of Universal which was applied by the Cossack hetman. Also the situations in which the Universal used to be issued as well as its content were borrowed from the *uzus* of the Commonwealth. Even a superficial survey of the discussed Universals may provide an interesting contribution to the history of Polish law.

The present paper starts its analysis from the Cossack revolt, that is from the late April 1648, and continues the discussion until the Perejeslav Agreement of the 18th of January 1654. The Agreement was preceded by the resolution of the Russian *Zemski Sobor* which took the decision on extending the tsar's protectorate over the Cossack and the Ukraine. As future developments demonstrated, this episode was tantamount to the Cossacks' breaking their ties with the Commonwealth.

The content of Universals varied. In the period discussed in the paper the largest proportion of Universals regulated the legal and financial status of the Orthodox Church, many of these universals referring also to the duties of the serfs. The second group of Universals was concerned with the public order. They tried to provide for the safety of life and property both vis-à-vis the individual persons as well as the whole groups of people and also certain territories. The last group of Universals

⁵¹ W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 61 – czas i miejsce oraz okoliczności wyboru Chmielnickiego na hetmana oraz początku stosowania przezeń tego tytułu nie są znane.

contained the administrative decrees, appointments, orders assigning the places of the concentration of the Cossack troops, proclamations informing of the negotiations, guarantees of safe visits awarded to envoys etc.

The forms of address applied in the Universals with respect to Khmielnicki are reflective of the meanders of his policy as well as the gradual growth of his position.

